

Картографування класів: традиції та новації

Анотація

Дебати класових аналітиків в останні два десятиліття виявили основні проблеми картографування класів і окреслили можливі перспективи вдосконалення відповідної методології та методики. У статті узагальнено результати дискусії з приводу конструювання і застосування емпіричних класових схем, запропоновано оригінальну схему/матрицю ідентифікації класових позицій на підставі трьох критеріїв. Стосовно власності на засоби виробництва виокремлено макрокласи (найманих працівників і власників). За горизонталлями і вертикалями кожної із цих матриць утворюються мезокласи: позиції, виокремлювані в матриці власників за масштабом підприємницької діяльності та її секторально-галузевої спеціалізації; у матриці найманих працівників — за рівнем кваліфікаційного ресурсу і секторально-галузевою спеціалізацією заняття. Мікрокласи — позиції, утворювані на перетині названих критеріїв мезокласів. Описано емпіричну операціоналізацію матриці класових позицій і варіанти їх групування. Сформульовано гіпотези для валідизації запропонованих матриць.

Ключові слова: *клас, картографування класів, емпіричні класові схеми, матриця класових позицій, власники, наймані працівники*

У фокусі сучасних дебатів щодо класового аналізу — проблеми широкого розуміння класового картографування, завдання якого полягають у конструюванні типології класів у певному суспільстві, аналізі розподілу індивідів/груп відповідно до цієї типології й упорядкуванні соціально-демографічного портрета класів. Класова типологія/схема може бути і кінцевим результатом емпіричного дослідження, і його вихідною перед-

умовою (приміром, для вивчення різноманітних “класових наслідків” — впливу класової належності на життєві шанси, переконання, цінності, культурні та споживчі практики, соціальну мобільність). Питання конструювання і застосування емпіричних класових схем є нині гостро по-лемічним. У західному класовому аналізі в останні два десятиліття спостерігаються два тренди.

Один — назвемо його трендом *методологічного глобалізму* — пов’язаний із конвенціональною домовленістю в середовищі класових аналітиків про прийняття за стандарт визначення класових позицій типології Джона Голдторпа (яку також називають схемою EGP і CASMIN), що базується на розрізненнях трудових і ринкових ситуацій [Goldthorpe, 1987; Erikson, 1992], за пізнішою версією — контрактів зайнятості [Goldthorpe, 2000]. Особливо очевидним цей тренд є в порівняльних дослідженнях: розроблена на основі схеми Голдторпа Європейська соціоекономічна класифікація (ESeC) рекомендована користувачам міжнародних емпіричних проектів як валідизований засіб класового картографування [Social Class in Europe, 2010; Rose, 2007]. Популярна як релевантний інструмент ідентифікації класових положень і класова типологія Ерика Оліна Райта (у її основі — відносини влади/контролю [Wright, 1985] та експлуатації [Wright, 1997]), також вельми поширена в міжнародних проектах (приміром, див.: [Кон, 1998; Соціальні структури, 2007]).

Інший тренд — розроблення і використання *альтернативних класових типологій* — набрав обертів від середини 1990-х років. Цей тренд репрезентує низка значних проектів класового картографування, що спричинили неабиякий резонанс серед дослідників класів. (1) Нідерландський соціолог Госта Еспін-Андерсен запропонував “постіндустріальну класову схему” [Esping-Andersen, 1993, 1999], в якій серед критеріїв класової позиції крім власності, влади і кваліфікації як значимий вирізняє також критерій галузевої диференціації зайнятості. Основна ідея цього підходу — диференціювати фордистські та постфордистські класи, припускаючи, що між ними є принципові відмінності в сучасному суспільстві. (2) Американські соціологи Девід Граскі та Кім Віден запропонували дослідницьку програму “нового класового аналізу” на підставі дезагрегування класів до рівня занять [Grusky, 2001; Weeden, 2005]. Їхні аргументи на користь дезагрегаційного підходу (disaggregate approach) до класів базуються на більш адекватному (з точки зору авторів) порівняно із “великокласовим” підходом (big-class approach) Голдторпа поясненні патернів класової ідентифікації, соціального закриття, колективної дії, а також життєвих стилів і світовідчуттів. (3) “Найсвіжіший” (2013-й рік) варіант класової типології запропонований британськими соціологами під керівництвом Майка Севіджа [Savage, 2013]. Цей проект класового картографування реалізований у рамках “нового (культурного) класового аналізу”, відповідно до якого класи виокремлюють на підставі не відносин зайнятості (цей підхід автори вважають обмеженим), а (надихаючись ідеями П’єра Бурдьє) комплексного врахування показників економічного, соціального і культурного капіталів.

Треба сказати, що ці спроби ревізії та зазіхання на однозначність у західному класовому аналізі були зустрінуті не надто приязно¹. У відповідях на критику названі автори-новатори по-різному пояснюють, чому зручності й захищеності конвенціонального використання єдиної класової схеми вони протиставляють свої альтернативні ідеї. Пошук інших засад для виокремлення класів вони пояснюють необхідністю відобразити постіндустріальні зсуви [Esping-Andersen, 1993, 1999], урахувати вади номіналістського підходу до класового аналізу і тестувати можливості реалістського підходу [Grusky, 1998, 2001], незадоволеністю класовим картографуванням через заняття і просуванням ідеї комплексного врахування різноманітних показників економічного, соціального і культурного капіталів [Savage, 2013].

У дослідницькій практиці українських соціологів в останні двадцять років одночасно були присутні ці два тренди. З одного боку, для класового картографування і вивчення різноманітних класових наслідків використовувалися методологічні підходи й інструменти “золотого стандарту” — схеми Дж.Голдторпа і Е.О.Райта (див.: [Кон, 1998; Соціальні структури, 2007; Куценко, 2006, 2007; Оксамитная, 2003, 2004; Макеєв, 2006; Симончук, 2007, 2010, 2011]). З іншого боку, з’явилася зацікавленість у розробленні альтернативних теоретико-методологічних підходів та інструментів типологізації класу². Причому, як виявилось, вітчизняні пошуки методологічних та інструментальних новацій відбувалися в рамках описаних вище ідей західних “альтернативних” класових картографів. Так, Наталія Коваліско [Коваліско, 2008], Сергій Макеєв і Анна Домаранська [Макеєв, 2014] розробляли типології класів, орієнтуючись на комплексний підхід у стилі П.Бурдьє і М.Севіджа. Запропонована автором у даній статті класова схема близька до ідей Г.Еспін-Андерсена щодо необхідності диференціації аграрних, індустріальних і постіндустріальних класів шляхом урахування галузевого критерію зайнятості, а також до ідей Д.Граскі та К.Віден про релевантність дезагрегаційного підходу до класів.

Таким чином, сьогодні в західному і вітчизняному класовому аналізі співіснують два тренди: 1) використання тепер уже класичних інструментів класового картографування і 2) розроблення нових ідей, щоби (за висловом М.Севіджа) протистояти “кінцю історії” класового аналізу у відомих рамках, в яких стає затісно іншим дослідникам. Автор статті у своїй дослідницькій практиці звертається до обох трендів.

¹ Так, жорсткою критикою на програму Д.Граскі та К.Віден озвалися Дж.Голдторп [Goldthorpe, 2002] і Г.Терборн [Therborn, 2002]. Теоретичні й методичні інновації колективу М.Севіджа також було піддано несхвальному критичному аналізу [Mills, 2014; Bradley, 2014]. Р.Еріксон і Дж.О.Джонсон скептично оцінили головні тези постіндустріальної схеми Г.Еспін-Андерсена, проте дали цій схемі шанс, рекомендувавши її для валідації в проєкті ESS [Erikson, 2000].

² У російській соціології авторські класові схеми, що віддзеркалюють пострадянські структурні інновації, запропоновано Т.Заславською [Заславская, 1997, 2002] та О.Шкаратаном [Шкаратан, 2009].

Обґрунтування необхідності методичних інновацій

Стратегічна мета, що постала перед вітчизняними класовими аналітиками, — емпірично обґрунтовано відповісти на два взаємозалежні питання: 1) чи має концепт “соціальний клас” достатній потенціал у поясненні соціальних нерівностей в українському суспільстві і 2) яким є статус класового аналізу в сучасній вітчизняній соціології. Однією із переконливих відповідей буде розроблення емпірично вивіреної “карти релевантності поняття класу” в українських реаліях, де наведено емпіричні докази впливу класу на різноманітні змінні — життєві шанси, соціальну ідентичність, світоглядні та поведінкові характеристики індивідів і груп. Для реалізації цієї мети дослідникові потрібен адекватний інструмент визначення класової позиції індивіда (емпірична класова схема), що виступає незалежною змінною в аналізі різних “класових наслідків”. Саме питання інструментарію у вітчизняних дослідженнях класу автор статті має намір проблематизувати.

На думку деяких західних аналітиків (напр.: [Sørensen, 1996, 2000; Grusky, 1998, 2001]), “великокласовий” підхід Дж. Голдторпа, що використовує високоагреговані класові категорії, дискредитований результатами дискусії “про смерть класу”, які засвідчують слабкість “класових наслідків” у західних суспільствах. Висновки вітчизняних соціологів, які вже достатньо мірою відпрацювали дослідницьку програму “великокласового” (у термінах Граскі та Віден) підходу, також свідчать про те, що клас (емпірично ідентифікований у категоріях класових схем Голдторпа і Райта) слабо диференціює життєві шанси [Оксамитная, 2004], політичні орієнтації [Куценко, 2006; Макеєв, 2007], ціннісні системи [Куценко, 2007], характеристики особистості [Соціальні структури, 2007], установки соціальної нерівності [Симончук, 2008], протестні практики [Симончук, 2011]. Логічно сформулювати таке дослідницьке питання: чим зумовлена слабкість виявлених класових наслідків — радикально зміненими режимами включеності індивідів у соціальне ціле і функціонування в ньому чи вадами в застосовуваних інструментах фіксації класових позицій?

Прагнення запропонувати власну емпіричну класову схему виникло через сумніви в релевантності названих вище схем, використовуваних автором у дослідницькій практиці. Наприклад, зроблений в одному із досліджень висновок, що клас практично не впливає на соціальні установки нерівності [Симончук, 2010], міг бути зумовлений не реальним станом справ, а погано налаштованим для виконання поставленого завдання інструментом фіксації класових позицій. Незадоволеність згаданими схемами пов’язана із низкою причин. На наш погляд, ці схеми дають незадовільну диференціацію *класу власників*. 1. У схемі Голдторпа цей клас представлений дрібними власниками, тоді як класи великих і середніх власників¹ ігноруються через недоступність їхніх представників у межах масового опиту-

¹ Класи великих і середніх власників присутні у схемі Райта, але у схемі Голдторпа вони входять до службового класу, тим самим порушуючи принцип поділу власників і найманих працівників.

вання. Такий підхід викликає низку заперечень. (а) Дрібні власники не можуть репрезентувати весь клас власників, оскільки, згідно з висновками багатьох дослідників, його представники за характеристиками життєвих умов, політичних і економічних орієнтацій, культурних практик ближчі до робітничого класу, ніж до великих власників; крім того, очікується, що саме середні й великі власники мають контрастні відповіді в усіх досліджуваних царинах порівняно із класами найманих працівників. (б) Нечисленність у вибірці та слабка емпірична доступність не можуть бути причиною виключення великих і середніх власників з аналітичної схеми, оскільки завдяки багаторічному накопиченню емпіричних даних злиті масиви вітчизняних і міжнародних проектів можуть забезпечити достатню наповненість цих категорій; водночас вони можуть бути корисними в цільових вибірках. 2. Застосовувані у вітчизняних дослідженнях схеми ігнорують секторально-галузеву диференціацію позицій власників. Однак слід визнати, що такі позиції, як фермер, дрібний виробник, дрібний торговець і професіонал-фрілансер (тобто представники аграрного, індустріального, сервісного і постіндустріального секторів підприємництва), мають принципові відмінності в життєвих умовах і життєвих шансах, соціальній ідентифікації, культурних практиках, економічних і політичних орієнтаціях, інших характеристиках свідомості й поведінки¹, але, потрапивши в один клас (у схемі Райта) або два класи (IVв і IVс у EGP-схемі) самозайнятих, “гасять” один одного в масовому опитуванні.

Названі схеми хибують і в диференціації класових позицій *найманих працівників*. 1. Схема Голдторпа об'єднує висококваліфікованих професіоналів і менеджерів у верхньому службовому класі, хоча близькість цих позицій щодо життєвих шансів і кар'єрних характеристик для українського суспільства емпірично не верифікувалася. (До речі, цієї хибі позбавлена схема Райта, що диференціює класові позиції менеджерів, супервайзерів і професіоналів.) 2. Названі схеми не враховують диференціацію класових позицій найманих працівників за галузеву спеціалізацією (наприклад, у Райта) або враховують недостатньо (у Голдторпа диференціація на сільськогосподарську і несільськогосподарську працю, а останньої — на фізичну і нефізичну). На наш погляд, секторально-галузеві відмінності треба враховувати в більш деталізованому вигляді (відповідно до як мінімум чотирьох секторів зайнятості), слідом за Еспін-Андерсоном гіпотетично вважаючи, що працівники аграрного, індустріального і постіндустріального сек-

¹ Схоже зауваження висловлюють автори дезагрегаційного підходу до класу: Д.Граскі та К.Віден критикують авторів EGP-схеми за те, що в класі дрібної буржуазії заняттям його представників не надають значення, в результаті чого серед самозайнятих респондентів такі різні заняття, як гувернантка і судновий офіцер, агрегуються в єдине ціле; із цього випливає, що представники цих занять мають давати ідентичні відповіді щодо різних змінних [Weeden, 2005: р. 21]. Граскі та Віден у рамках свого проекту здійснили спеціальне дослідження, що оцінює міру гомогенності дрібної буржуазії як класу, і дійшли висновку про “суттєву структуризацію дрібної буржуазії на рівні занять” [Weeden, 2005: р. 21, Appendix B, Table 2]. Крім того, процес посилення заняттєвої неоднорідності групи самозайнятих глибоко вивчений британськими соціологами [Meager, 2004; The Reemergence, 2004].

торів мають принципові відмінності в життєвих шансах, стилях життя, патернах свідомості та поведінки¹.

У даній статті пропонується схема, що претендує бути тоншим (порівняно з уже використовуваними) інструментом диференціації класових позицій індивідів, усуваючи описані вище хиби. Наш підхід передусім прагне (а) детальної структуризації класу власників, (б) більшої внутрішньої гомогенності класів, зокрема з врахуванням секторально-галузевого критерію, (в) варіативності агрегування класових позицій, пропонуючи можливість трирівневого (макро, мезо і мікро) групування їх. Наголосимо, що, поділяючи ідеологію дезагрегаційного підходу Граскі та Віден, цей підхід зорієнтований не на радикальне заміщення класу заняттям (як у їхній схемі), а на заміну великоагрегованих класів більш дезагрегованими, в ідеалі – рівнобіжне (вкладене) використання їх. Ми гіпотетично вважаємо, що дезагрегаційний підхід такого роду вможливить виявлення значиміших зв'язків класу і різноманітних “класових наслідків”. (Про програму валідизації схеми див. далі.)

Нижче подано концептуальне обґрунтування запропонованої схеми та її емпіричну операціоналізацію, описано варіанти агрегування класових категорій та сформульовано гіпотези для валідизації схеми.

Концептуальні засади

Концептуальний виклад запропонованої схеми розпочнемо з формулювання низки вихідних тез щодо класового картографування, котрі відбивають складність і багатоваріантність емпіричного вимірювання класів.

1. Класові схеми різняться ідентифікацією реальних і номінальних груп. Одні картографи класів спрямовують зусилля на виявлення реальних, емпірично спостережуваних, суб'єктивно значимих груп, які є спільнотами з більш-менш розвиненою демографічною, субкультурною та соціальною ідентичністю². Вони переконані, що класовий аналіз має базуватися не на сконструйованих аналітиками номінальних категоріях, а на “реальних соціальних угрупованнях”, розпізнаваних і значимих для індивідів, які їх утворюють [Grusky, 2001; Weeden, 2005]. Автори класових

¹ Значимо, що тезу Г.Еспін-Андерсена про те, що зайнятість у “традиційному” індустріальному і в “новому” постіндустріальному секторах пов'язана із відмінностями в життєвих шансах, поділяють не всі. Наприклад, Р.Еріксон вважає, що поки немає переконливих емпіричних свідчень на користь того, що секторні розколи, ґрунтовані на зайнятості в промисловості або сфері послуг, мають такі наслідки [Erikson, 2000: р. 16–17].

² Причому класи як реальні групи виявляють у два способи: 1) шляхом ідентифікації життєвих стилів, пов'язаних із різними життєвими умовами (наприклад, у перебігу дослідження місцевих спільнот [Wagner, 1949]) або 2) шляхом апроксимації різноманітними класовими індикаторами (заняття, освіта, власність, дохід і його джерела), що слугують мірилом життєвих умов різних класів (наприклад, схема Д. Граскі та К.Віден, що ідентифікує гомогенні угруповання на підставі унітарних занять [Grusky, 2001; Weeden, 2005]).

схем іншого (номіналістського) типу розробляють їх головню для опису і пояснення відмінностей між структурними класовими позиціями, відповідно до яких розподіляються індивіди/сім'ї і які структурують їхні життєві шанси¹. При цьому вони не виключають наявності в теоретично виокремлених ними межах спільнот з упізнаваною демографічною і соціальною ідентичністю, просто не вважають факт емпіричного існування таких реальних угруповань принципово важливим для класового аналізу.

2. Класові типології розрізняють за способом продукування їх як суб'єктивістські/акторські та дослідницькі/аналітичні. Перші витворюються у повсякденних практиках і включають номінації, котрими оперують пересічні члени певного суспільства для опису своєї соціальної позиції та свого оточення. Другі є результатом картографування дослідником реальних класових формувань [Warner, 1949; Grusky, 2001] або класово-структурних позицій індивіда/групи [Goldthorpe, 1987; Wright, 1985].

3. Класові схеми поділяють на градаційні та релятивістські. У градаційних схемах класи розташовані на шкалі з огляду на володіння більшим чи меншим обсягом різноманітних активів (доходів, влади, кваліфікації) і, відповідно, є ієрархічно зорганізованими. У релятивістських схемах класи визначаються природою їхніх взаємних економічних відносин і не мають ієрархічної структури. Вважають, що схеми обох типів придатні для відображення класових нерівностей життєвих шансів і відмінностей у патернах свідомості й дій, проте градаційні не в змозі пояснити природу і генезу класових нерівностей.

4. Релятивістські схеми різняться розумінням природи класових відносин, що структурують класи. Одні ідентифікують класові позиції на підставі відносин зайнятості (Дж. Голдторп, Г.Еспін-Андерсен, Д. Граскі) або виробничих відносин (Е.О.Райт), інші — на базі відносин влади (Р.Дарендорф), соціального закриття (Ф.Паркін) або комбінації економічного, культурного і соціального капіталів (П.Бурдьє, М.Севідж).

5. Одні класові схеми призначені для вимірювання структурної локалізації тільки зайнятого населення, інші — як зайнятого, так і незайнятого (безробітних, пенсіонерів, домогосподарок, студентів). Схеми, що вимірюють класові позиції через відносини зайнятості/виробництва, розробляли для картографування зайнятого населення. Однак у репрезентативних національних вибірках зайняті становлять, як правило, не більш як половину респондентів. Для охоплення і незайнятих респондентів запропоновано різні підходи, зокрема адаптовані варіанти схеми Е.О.Райта (див.: [Кон, 1998]) і Дж.Голдторпа (схема ESeC, див.: [Rose, 2007]). Для класової типологізації зайнятого і незайнятого населення адекватними є схеми, базовані на володінні певними активами (П.Бурдьє, М.Севіджа і колег).

¹ Питання віднесення конкретних схем до номіналістських чи реалістських неоднозначне. Так, Е.О.Райт [Wright, 2005] базований на контрактах зайнятості підхід Дж.Голдторпа класифікує як реалістський, тоді як Д. Граскі та К.Віден [Grusky, 2001; Weeden, 2005] — як номіналістський і протиставляють йому свій альтернативний (реалістський) проект класового картографування.

6. Класові схеми призначені для фіксації класової позиції індивіда (найчастіше) або сім'ї/домогосподарства. Класові позиції всередині сім'ї можуть не збігатися: її члени в сучасному суспільстві часто мають неоднаковий статус у трудових відносинах, що побічно дуже по-різному пов'язує кожного з них із класовою структурою. Дослідники пропонують ті чи інші підходи для врахування цього класового дисбалансу всередині сім'ї (конвенціональний, домінуючий, об'єднуючий), розробляючи їх у рамках проблеми відносин гендеру і класу (детальніше див.: [Оксамитная, 2012]).

7. Моделі, ґрунтовані на відносинах зайнятості/виробництва, базують визначення класової позиції індивіда, як правило, на врахуванні його головного заняття, проте в останні десятиліття вельми поширилися “нестандартні”, комбіновані позиції (наприклад, найманий працівник і самозайнятий; найманий працівник і акціонер підприємства; найманий працівник на двох чи навіть трьох місцях роботи). Проблеми логічного включення складних випадків у концепт класової структури показано в: [Wright, 1989, 1997].

Очевидно, що поєднати в одному підході всі названі опозиції неможливо, тому автором прийняті такі обмеження щодо кожного із зазначених вище пунктів. Запропонована схема (1) зорієнтована більшою мірою на номіналістський підхід, одночасно намагаючись при конструюванні класових позицій виявити реальні групи з емпірично помітною демографічною, субкультурною і соціальною ідентичністю, (2) базується на теоретично обґрунтованих дослідником об'єктивних критеріях і (3) релятивістському підході, (4) ідентифікуючи класові позиції на засадах відносин власності та зайнятості, (5) призначена для класового картографування зайнятих респондентів або таких, що хоча б колись мали зайнятість, (6) фіксує індивідуальну класову позицію респондента (7) на підставі його основного заняття, ігноруючи комбіновані випадки зайнятості.

Сформулюємо низку вихідних положень авторської концептуалізації. У запропонованій схемі виокремлено три рівні класових позицій. Вихідним критерієм розрізнення соціальних класів (як і в усіх класових схемах, що базуються на відносинах зайнятості) є відношення до власності на засоби виробництва, відповідно до якого на першому рівні класової диференціації виокремлено *макрокласи* — власники (клас тих, хто працює не за наймом, або клас самозайнятих у широкому сенсі) і наймані працівники. На другому рівні (*мезокласи*) диференціація класових позицій має особливий характер у кожному із макрокласів. Серед власників класи розрізняються 1) за масштабом підприємницької діяльності і 2) за її секторально-галузевою спеціалізацією, а серед найманих працівників — 1) за рівнем кваліфікаційного ресурсу і 2) за секторально-галузевою специфікою заняття¹. Третій рівень класових позицій (*мікрокласи*), локалізований на перетині критеріїв мезо-

¹ Зазначимо, що диференціація позицій власників за масштабом підприємницької діяльності, а найманих працівників — за рівнем кваліфікаційного ресурсу аналогічна до розрізнення П.Бурдьє класів відповідно до *обсягу* капіталу (економічного і культурного), наявного в розпорядженні тих, хто ці класові позиції посідає. Диференціація позицій власників і працівників за секторально-галузевою специфікою близька до виок-

класів, є, на наш погляд, гранично можливим для дезагрегації класів (на відміну від підходу Граскі та Віден, які дезагрегують їх до рівня дискретних занять). У межах вирізнених таким чином мікрокласових позицій передбачається виявити не тільки номінальні групи з подібними життєвими шансами та стилями життя, а й спільноти (реальні групи), які мають схожі соціально-класові ідентичності, патерни колективних дій і групового членства.

Утворювану класову типологію для наочності та зручності аналізу даних було вирішено подати у вигляді матриці (системи розташованих прямокутником елементів). Причому в нашому випадку утворилася “квадратна матриця”, оскільки кількість рядків дорівнює кількості стовпчиків¹.

Клас власників: концептуалізація й операціоналізація поняття

Загальна для всіх груп власників характеристика — їхня самостійна, на власний ризик економічна діяльність, що базується на володінні власністю (на землю, засоби виробництва, фінансовий або інтелектуальний капітал), наявності автономії та відсутності організаційного контролю у трудовому процесі і спрямована на отримання прибутку. Проте структурно диференціює цей клас низка критеріїв, два з найбільш значимих — розмір і форма власності, інакше кажучи, масштаб і секторально-галузєва спеціалізація їхньої підприємницької діяльності, закладені у пропонованій схемі.

Диференціація за масштабом підприємницької діяльності

Одна з найважливіших засад для диференціації класу власників — масштаб їхньої підприємницької діяльності, що вимірюється різними критеріями, такими як (не)використання найманої праці, кількість найманих працівників, обсяг доходу від реалізованої продукції, розмір активів (підприємств, землі, грошей тощо). Чітка емпірична операціоналізація цього критерію наведена в методологічних поясненнях до статистичних показників і різноманітних класових схем.

У термінології офіційної статистики України (причому в основі національних класифікацій лежать міжнародні стандарти) клас власників (працюючих не за наймом) охоплює три категорії статусу зайнятості, що розрізняються за критерієм (не)використання найманої праці. “Роботодавці — особи, які працюють самостійно або з одним/декількома діловими партнерами на власному підприємстві (у власній справі) і в цій якості най-

ремлення Бурдьє всередині класів фракцій відповідно до складу капіталу (відносного переважання економічного чи культурного капіталу) [Bourdieu, 1984: p. 128–129, 262, 340].

¹ Відзначимо, що авторські положення викладено в зіставленні з відомими класовими схемами і статистичними класифікаторами. При розробленні цього інструменту автор навмисно орієнтується на зближення статистичного і соціологічного інструментаріїв.

мають на постійній основі найманих працівників. Самозайняті — особи, які самостійно або з одним/декількома діловими партнерами здійснюють діяльність, що приносить дохід, і не наймають на постійній основі найманих працівників. Безкоштовно працюючі члени сім'ї — особи, які працюють без оплати на сімейному підприємстві, що очолює родич” [Економічна активність, 2015: с. 13–14]¹. Важливим аспектом диференціації роботодавців є розмір їхніх підприємств (великі, середні, малі та мікро). У національній і міжнародній статистиці праці критеріями визначення масштабу підприємства і, відповідно, його власника є кількість найманих працівників і обсяг доходу від реалізованої продукції. Малі підприємства ідентифіковані як “суб’єкти господарювання будь-якої організаційно-правової форми і форми власності, у яких середня кількість працівників за звітний період не перевищує 50 осіб та річний дохід від будь-якої діяльності не перевищує суму, еквівалентну 10 мільйонам євро”², великі підприємства — суб’єкти, у яких середня кількість працівників перевищує 250 осіб та річний дохід перевищує суму 50 мільйонів євро; “середні підприємства — інші суб’єкти господарювання” [Статистичний щорічник, 2013: с. 294].

Автори класових схем, найпоширеніших в емпіричних соціологічних дослідженнях, концептуально визначають клас власників аналогічним чином, але операціоналізують його по-різному (докладніше див.: [Симончук, 2007]). Так, Е.О.Райт конструювання своєї класової схеми, базованої на моделі багатовимірної експлуатації, розпочинає з диференціації класових позицій щодо засобів виробництва, вирізняючи два сектори — власників і найманих працівників. Сектор власників представлений трьома класовими позиціями, що різняться кількістю найманих працівників: капіталісти, які мають понад 10 працівників, дрібні роботодавці із 2–9 працівниками і дрібна буржуазія / самозайняті без найманих працівників. Дві останні позиції становлять клас дрібних власників — найчисленніший серед власників і широко репрезентований у масових опитуваннях. Відправним пунктом побудови класової типології Дж. Голдторпа (EGP-схеми) є виокремлення трьох базових категорій: роботодавці (які купують робочу силу і мають контроль над нею), самозайняті (які не купують чужу працю, але й не продають свою) і наймані працівники (які продають свою працю роботодавцям і підлягають контролю з їхнього боку). На думку Голдторпа, через корпоративний характер великої власності в сучасній економіці клас капіталістів-роботодавців представлений у суспільстві дрібними власниками (класи IVa і IVc); як правило, це власники крамниць, готелів, ресторанів, маленьких фабрик або фірм транспортування, рекламних і туристичних агентств, чії позиції, згідно з емпіричними даними, ближчі до самозайнятих (IVb), ніж до великих власників (об’єднаних із високо-

¹ Диференціація за Міжнародним класифікатором статусу зайнятості 1993 року (International Classification of Status in Employment — ICSE-93).

² У статистичних збірниках з 2012 року виокремлюють *мікропідприємства*, суб’єктами яких є фізичні особи-підприємці та юридичні особи, у яких середня кількість працівників за звітний період не перевищує 10 осіб і річний дохід не перевищує суму, еквівалентну 2 млн євро.

кваліфікованими менеджерами і професіоналами у верхньому службовому класі I). Г.Еспін-Андерсен згруповує власників у два сектори своєї постіндустріальної класової схеми — аграрний (фермери) і фордистський (диференціюючи їх на дрібну буржуазію, а також великих і середніх власників; щоправда, дві останні категорії, як і у випадку ЕGP-схеми, об'єднані з менеджерами, що внеможливорює окремий аналіз їх). Таким чином, у названих класових схемах клас власників представлений переважно двома категоріями дрібних підприємців, — тих, хто не використовує найману працю, і тих, хто має невелику кількість (найчастіше до 10) найманих працівників.

У пропонованій схемі першим критерієм диференціації класу власників є масштаб їхньої підприємницької діяльності. Він ураховує: 1) факт (не)використання найманої праці — на цій підставі власники підрозділяються на роботодавців і самозайнятих, 2) ієрархію роботодавців залежно від кількості найманих працівників і розміру доходу від реалізованої продукції — на цій підставі вони підрозділяються на великих, середніх і дрібних. Отримувана в такий спосіб матриця власників, стратифікована за критерієм масштабу підприємницької діяльності, складається із чотирьох категорій (рис. 1). Її емпірична операціоналізація залежить від виду використовуваної дослідником емпіричної бази: критерій “розмір доходу від реалізованої продукції” не закладається в соціологічні масиви, а шкала критерію “кількість найманих працівників” значно різниться в показниках статистики і названих класових схем.

		Дані Держкомстату кількість найманих працівників	Класові схеми кількість найманих працівників
Диференціація за масштабом підприємницької діяльності	A Великі роботодавці	понад 250	понад 30
	B Середні роботодавці	50–250	10–29
	C Дрібні роботодавці	менш як 50	2–9
	D Самозайняті	немає	0–1

Рис. 1. Диференціація власників за масштабом підприємницької діяльності

*Диференціація за секторально-галузевою
спеціалізацією*

Друге важливе розрізнення власників базується на секторально-галузевій спеціалізації їхньої підприємницької діяльності. У статистиці вона відображена у даних диференціації суб'єктів підприємництва за видами економічної діяльності (галузями), котрі (за необхідності) групують за секторами економіки/зайнятості. Щоправда, єдиного підходу до групування галузей немає.

Популярною є чотирьохсекторальна модель економіки, що агрегує види діяльності так. *Первинний сектор* об'єднує галузі, пов'язані із видобутком сировини та її переробкою, — сільське і лісове господарство, мисливство, рибальство (аграрно-промисловий сектор) і видобуток природної сировини (вугілля, нафти, металевих руд тощо). (У межах первинного сектору найважливішою галуззю є сільське господарство, тому його часто йменують аграрним.) *Вторинний сектор* (який іще називають індустріальним) включає галузі, що перетворюють сировину у готовий для споживання продукт, — промисловість і будівництво. *Третинний сектор* об'єднує сферу послуг, до якої відносять транспорт, зв'язок, торгівлю, туризм, охорону здоров'я. До *четвертинного сектору* (який називають постіндустріальним, інформаційним) включають такі галузі економіки знань, як освіта, наукові дослідження, інформаційні технології, маркетинг, банківські та фінансові послуги, а також інші послуги, пов'язані із плануванням і організацією виробництва.

У галузевій класифікації Г.Еспін-Андерсена економіку диференційовано на три сектори у такий спосіб [Esping Andersen, 1993: p. 23–24]. *Первинна економіка* об'єднує сільське, лісове і рибне господарство. *Фордистська економіка* включає традиційні види діяльності, пов'язані з фордистською системою стандартизованого масового виробництва і масового споживання (тобто об'єднує вторинний і третинний сектори у попередній класифікації). Вона охоплює видобувну промисловість і виробництво, будівництво, розподіл (оптову та роздрібну торгівлю, транспортування) й економічну інфраструктуру (комунальні послуги, зв'язок). Проте оригінальною класифікацією Еспін-Андерсена робить фокусування на *постфордистській* економіці, диференційованій ним на три сфери послуг, породжені фундаментальними змінами в соціальному відтворенні, інформаційних технологіях і діловому житті людей¹. *Ділові послуги* включають види діяльності, що забезпечують проміжні нефізичні внески в індустріальне виробництво і розподіл (управлінське консультування, створення програмного забезпечення, архітектурні, юридичні, бухгалтерські, фінансові послуги тощо). *Соціальні послуги* (охорона здоров'я, освіта і соціальне забезпечення) віддзеркалюють передання домогосподарством завдань, пов'язаних із соціальним відтворенням, у суспільні структури. *Споживчі*

¹ Галузі в рамках постіндустріального сектору групують і в інші способи, наприклад через виокремлення четвертинного (різні сфери соціальних послуг) і п'ятеринного (сфера інформаційних і комунікаційних технологій) секторів [Иноземцев, 1998: с. 111–114].

послуги також з'являються як альтернатива самообслуговуванню, яка в цьому разі асоціюється зі змінюваними способами відтворення побуту й дозволяє.

Диференціація класу власників відповідно до секторів економіки закладена й у низці емпіричних класових схем. Так, Г.Еспін-Андерсен розміщає їх в аграрному і фордистському секторах, проте не бачить їм місця в пост-індустріальному секторі. Дж.Голдторп базисну категорію власників, представлену дрібними роботодавцями і самозайнятими (IV клас), також підрозділяє на секторальній (щоправда, узагальненій) підставі — на фермерів та інших самостійних працівників у первинному виробництві (IVc) і на несільськогосподарських власників, котрі, своєю чергою, диференційовані на клас дрібних власників із найманими працівниками (IVa) і самозайнятих без найманих працівників (IVb).

Рис. 2. Диференціація власників за секторально-галузевою спеціалізацією економічної діяльності

У пропонуваній схемі другою підставою диференціації класу власників виступає *секторально-галузева спеціалізація їхньої діяльності*. Операціоналізація цього критерію базується на видах економічної діяльності, агрегованих у чотири сектори в такий спосіб (рис. 2). *Первинний/аграрний сектор* об'єднує сільське, лісове і рибне господарства, *вторинний/індустріальний* — промисловість і будівництво, *третинний/сервісний* — оптову та роздрібну торгівлю; готелі і ресторани; транспорт і зв'язок, *четвертинний/постіндустріальний* — фінансові послуги і страхування; видавничу діяльність, кіно- і відеовиробництво, телерадіомовлення, телекомунікацію, комп'ютерне програмування, діяльність інформаційних служб; опе-

рації з нерухомістю, юридичні та бухгалтерські послуги, науково-дослідницьку й експертну діяльність; державне управління; освіту; охорону здоров'я і соціальну допомогу; надання колективних та індивідуальних послуг, діяльність у сфері культури та спорту, діяльність громадських організацій¹.

Матриця класових позицій власників

Перетин двох названих критеріїв диференціації утворює матрицю макрокласу власників (працюючих не за наймом), що складається із 16 класових позицій (мікрокласів) (рис. 3). За горизонталлю матриці утворюються чотири мезокласи власників із різним масштабом підприємницької діяльності, за вертикаллю — чотири мезокласи власників із різною секторально-галузевою спеціалізацією. Наприклад, клас дрібних власників у цій матриці репрезентований позиціями С1–С4 і D1–D4, об'єднує класи дрібних роботодавців (осіб, які наймають невелику кількість працівників) і самозайнятих (осіб, які не використовують найману працю), котрі спеціалізують свою діяльність в первинному, вторинному, третинному та четвертинному секторах.

		Диференціація за секторально-галузевою спеціалізацією діяльності			
		1 <i>Первинний сектор</i>	2 <i>Вторинний сектор</i>	3 <i>Третинний сектор</i>	4 <i>Четвертинний сектор</i>
Диференціація за масштабом підприємницької діяльності	A <i>Великі роботодавці</i>	A1	A2	A3	A4
	B <i>Середні роботодавці</i>	B1	B2	B3	B4
	C <i>Дрібні роботодавці</i>	C1	C2	C3	C4
	D <i>Самозайняті</i>	D1	D2	D3	D4

Рис. 3. Матриця диференціації класу власників

¹ Щоправда, питання стосовно групування видів діяльності (галузей) у сектори залишається дискусійним (потребує консенсусу серед експертів): наприклад, видобувну промисловість автором віднесено не до аграрного, а до індустріального сектору, а охорону здоров'я і туризм — не до сервісного, а до постіндустріального сектору (як у класифікації Еспін-Андерсена).

Клас найманих працівників: концептуалізація й операціоналізація поняття

У класових схемах другої половини ХХ століття класу найманих працівників соціологи приділяли найбільшу увагу, оскільки в усіх індустріально розвинених країнах він став найчисленнішим (до 90% зайнятого населення) і найбільш диференційованим (у кваліфікаційному, владному, галузевому вимірі). З метою його класового картографування було розроблено конкурентні концепції: суперечливих класових положень (Е.О.Райт), відмінностей між контрактами зайнятості (Дж. Голдторп), перетину заняткової і галузевої диференціації (Г.Еспін-Андерсен).

Для емпіричного розрізнення класових позицій найманих працівників згадані аналітики використовують різні критерії та комбінації їх. У моделі Е.О.Райта в секторі найманих працівників класові позиції диференційовані відповідно до двох вимірів експлуатації: *стосовно влади всередині виробництва* (менеджери, залучені до процесу прийняття організаційних рішень; супервайзери, що мають владу над підлеглими, але не беруть участі у прийнятті управлінських рішень; працівники-виконавці, які не мають управлінських або контролювальних функцій) і *щодо дефіцитних умінь, знань і кваліфікаційних дипломів* (висококваліфіковані експерти з вищою освітою, кваліфіковані працівники зі спеціальною підготовкою нижчого рівня і некваліфіковані без спеціальної підготовки). Дж.Голдторп класифікував заняттєві угруповання найманих працівників на підставі форми регулювання їхньої зайнятості (так званих “контрактів зайнятості”) [Goldthorpe, 2000: р. 213–214]. Специфіка контрактів детермінована двома вимірами, що диференціюють роботу і створюють проблеми контрактних ризиків з точки зору роботодавців — *складність контролю* кількості та якості виконуваної працівником роботи і *специфіка людських цінних якостей* (навички, компетентність і знання, необхідні працівникам для виконання їхньої роботи). У результаті наймані працівники диференційовані на службовий, проміжний і робочий класи, підрозділені на вісім позицій відповідно до місця у владній ієрархії і рівня кваліфікації. У постіндустріальній класовій схемі Г.Еспін-Андерсена диференціація найманих працівників базується на двох критеріях [Esping-Andersen, 1993: р. 24–26]. *За секторально-галузевою підставою* позиції згруповано у три набори, що відповідають типам поділу праці — первинний, фордистський і постфордистський. У двох останніх наборах заняття стратифіковано *відповідно до місця в ієрархії* (за обсягом влади і рівнем кваліфікації). Таким чином, автор розрізняє фордистську і постфордистську ієрархії, кожна з яких поєднує владну структуру і структуру людського капіталу, причому специфічні для кожного виду поділу праці.

У статистиці для диференціації працівників створено Міжнародний класифікатор занять (International Standard Classification of Occupations — ISCO), в основу якого покладено два виміри: *рівень кваліфікації (skill level)*, що є характеристикою діапазону і складності виконуваних завдань, і *кваліфікаційна спеціалізація (skill specialization)*, що відображає різновид необхідних знань, використовуваних інструментів і устаткування, виробни-

чих процесів, виробленої продукції, наданих послуг тощо [International Standard, 2012: p. 11–18; Симончук, 2008].

В авторській схемі диференціація класових позицій найманих працівників ґрунтована на двох критеріях — кваліфікаційному рівні та секторально-галузевої спеціалізації їхньої роботи.

Диференціація за рівнем кваліфікаційного ресурсу

Рівень кваліфікаційного ресурсу (іншими словами, рівень людського/культурного капіталу, дефіцитних знань і навичок, кваліфікаційних дипломів) експерти вважають одним з найважливіших для диференціації найманих працівників у сучасному світі. У Міжнародному класифікаторі занять (ISCO) поняття *“рівень кваліфікації”* визначено як показник складності та обсягу завдань і обов’язків, виконуваних у рамках заняття [International Standard, 2012: p. 11–12]. Його критеріями є рівень формальної освіти, неформальної підготовки на робочому місці та/або досвід практичної роботи, що в сукупності утворюють необхідні передумови для виконання роботи певної складності. Для створення класифікаційної структури ISCO на її найбільш агрегованому рівні (основних груп) розроблено чотири рівні кваліфікації [International Standard, 2012: p. 12–14]. Вони операціоналізовані частково в термінах Міжнародної стандартної класифікації освіти (International Standard Classification of Education — ISCED-97), а частково — в термінах неформальної підготовки, використовуваної для розвитку кваліфікаційного рівня працівника на робочому місці. Зазначимо, що перша група занять (“менеджери/керівники”) утворена на основі не тільки рівня кваліфікації (3 і 4 рівень освіти), а й наявності керівних функцій.

Автори всіх названих вище класових схем використовують критерій рівня кваліфікації як один із вирішальних для типологізації найманих працівників. Райт диференціює їх *щодо дефіцитних умінь і знань* на високкваліфікованих експертів, кваліфікованих працівників із підготовкою нижчого рівня і некваліфікованих, котрим не потрібна спеціальна підготовка. Голдторп, відповідно до *специфіки людських цінних якостей* (навички, компетентність і знання), підрозділяє кожен із класів найманих працівників — службовий, проміжний і робітничий — на два і групує позиції вищого і нижчого рівнів. Еспін-Андерсен стратифікує заняття фордистського і постфордистського секторів *відповідно до місця в ієрархії* (за обсягом влади, мірою відповідальності й рівнем кваліфікації). До речі, в усіх названих схемах “у парі” із критерієм рівня кваліфікації йде рівень владних повноважень (який зазвичай диференціює працівників на менеджерів, супервайзерів і виконавців).

У пропонованій схемі рівень кваліфікації (кваліфікаційного ресурсу), що залучається як один із найважливіших критеріїв класової типологізації найманих працівників, слід розуміти в широкому сенсі — не лише як рівень складності виконуваної роботи, а й як наявність і рівень керівних функцій (владної компетенції). Наймані працівники диференційовані тут за рівнем кваліфікації виконуваної ними роботи на чотири категорії (рис. 4). В основу такої диференціації покладено рівні кваліфікації груп занять у класифіка-

торі ISCO [International Standard, 2012: р. 12–14]. До позицій *топ-кваліфікованих працівників* віднесені менеджери високого і середнього рівня (не нижче за рівень керівника відділу підприємства/організації/установи, у розпорядженні якого перебувають не менш як 10 підлеглих). (Топ-рівень дає змогу візуалізувати в аналітичній схемі так званий “вищий/домінантний клас”.) *Висококваліфікованих працівників* представляють професіонали, котрі мають дипломи найвищого (четвертого) рівня. Позиції *середньокваліфікованих працівників* посідають техніки і помічники професіоналів, які мають дипломи третього рівня кваліфікації (бакалаври і молодші спеціалісти). До цієї групи включено також супервайзерів — бригадирів і майстрів, які мають функції контролю (за потреби їх можна вирізнити в окремий мезоклас). Позиції (умовно кажучи) *низькокваліфікованого рівня* об’єднують представників масових/базових занять у певному виді діяльності, які мають другий і перший рівні кваліфікації. (Цей мезоклас можна диференціювати на два мезокласи — кваліфікованих і некваліфікованих робітників.)

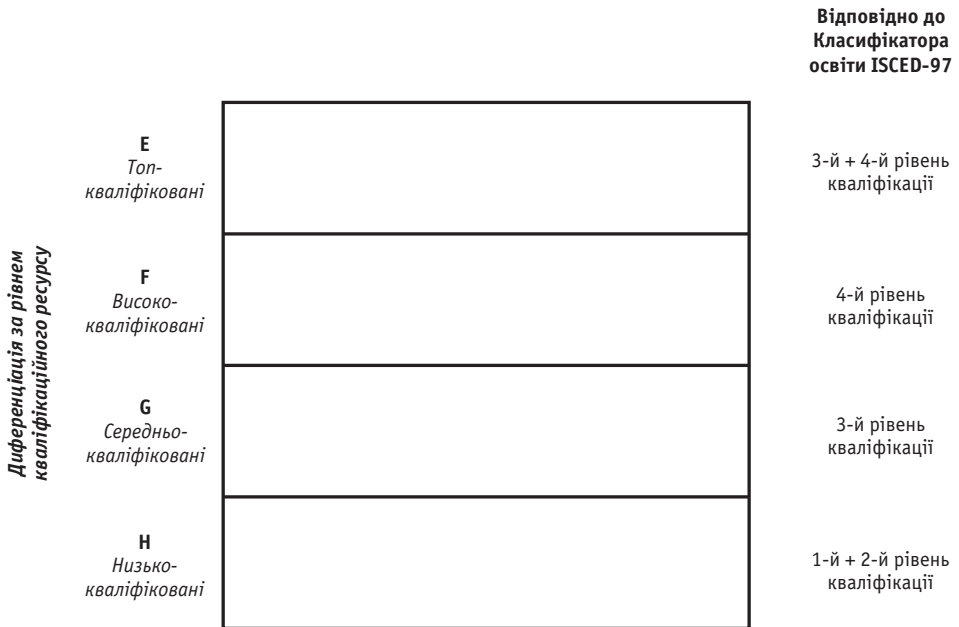

Рис. 4. Диференціація найманих працівників за рівнем кваліфікаційного ресурсу

Диференціація за секторально-галузевою спеціалізацією

У названих вище класових схемах секторальному критерію диференціації найманих працівників надають різного значення. В інтерпретаціях Райта відмінність між фізичною і нефізичною працею розглядається як застарілий і неадекватний для розуміння сучасного трудового життя вимір [Wright, 1985: р. 157], тому в його перспективі ієрархія класових позицій нечутлива до диференціації ані за характером праці (фізична/нефізична), ані за секторальною ознакою (сільськогосподарська/індустріальна/постін-

дустріальна). Як наслідок, усі працівники низьких рівнів влади та кваліфікації, незалежно від характеру праці й секторів зайнятості, потрапляють в один — робітничий — клас¹. У класових схемах Голдторпа і Еспін-Андерсена, навпаки, присутнє переконання, що поділ за характером праці відображає інституціональні відмінності в життєвих шансах. Голдторп диференціює найманих працівників сільськогосподарської і несільськогосподарської праці, підрозділяючи останніх на працівників фізичної і рутинної нефізичної праці. Еспін-Андерсен вважає, що менеджери і професіонали, не- і кваліфіковані робітники різних секторів значно відрізняються в життєвих шансах і стилях життя.

У матеріалах статистики галузева специфіка найманих працівників фіксується двома методичними інструментами. (1) У Міжнародному класифікаторі занять (ISCO) другим виміром групування занять виступає *кваліфікаційна спеціалізація*, розглядувана в рамках чотирьох понять: царина необхідних знань; використовувані інструменти й машини; оброблювані чи використовувані матеріали; види вироблених товарів чи наданих послуг [International Standard, 2012: p. 11–12]. (2) У Міжнародному класифікаторі видів економічної діяльності (Statistical Classification of Economic Activities — NACE) заняття структурують відповідно до специфіки процесу виробництва продукції (товарів та послуг), здійснюваного з використанням певних ресурсів: сировини, матеріалів, устаткування, робочої сили, технологічних процесів тощо [Statistical Classification, 2008].

У запропонованій схемі другим критерієм типологізації класу найманих працівників є *секторально-галузева спеціалізація їхньої діяльності* (рис. 5). Її групування за видами економічної діяльності та секторами економіки аналогічна матриці власників (див.: рис. 2).

Матриця класових позицій найманих працівників

Перетин двох названих критеріїв утворює матрицю макрокласу найманих працівників, що складається з 16 мікрокласів (рис. 6). За горизонталлю матриці утворюються чотири мезокласи найманих працівників з різним рівнем кваліфікаційного ресурсу, а за вертикаллю — чотири мезокласи з різною секторально-галузевою спеціалізацією.

Матриця власників і найманих працівників

Матриця класів диференціює *макрокласи* (власники і наймані працівники) — позиції, що їх вирізняють за відношенням до власності на засоби виробництва. За горизонталлями і вертикалями утворюються *мезокласи*: позиції, виокремлювані в матриці власників — 1) за масштабом підприємницької діяльності (великі, середні та дрібні роботодавці, а також самозайняті) та 2) за її секторально-галузевою спеціалізацією (власники первинного/аграрного, вторинного/індустріального, третинного/сервісного і четвертинно-

¹ Вивчаючи зміну класової структури американського суспільства, Райт, утім, аналізує її й у секторальному розрізі [Wright, 1997: p. 104–111]. М.Кон у дослідженні зв'язку особистості й соціальних структур вніс до схеми Райта “поправки” щодо характеру поділу праці (див., напр.: [Кон, 1998]).

го/постіндустріального секторів); у матриці найманих працівників — 1) за рівнем кваліфікаційного ресурсу (топ-, високо-, середньо- і низькокваліфіковані працівники) та 2) за секторально-галузевою спеціалізацією заняття (працівники названих чотирьох секторів). На перетині критеріїв мезокласів локалізовані *мікрокласи*. Пропонована автором матриця класів у найбільш розгорненому вигляді має 32 позиції, що рівномірно розділені: матриця власників — 16 позицій і матриця найманих працівників — 16 позицій.

Диференціація за секторально-галузевою спеціалізацією діяльності

1	2	3	4
<i>Первинний сектор</i>	<i>Вторинний сектор</i>	<i>Третинний сектор</i>	<i>Четвертинний сектор</i>

Рис. 5. Диференціація найманих працівників за секторально-галузевою спеціалізацією діяльності

Зазначимо, що в такій операціоналізації у поняття класу ненавмисно імпортується інші соціальні неоднорідності. Так, у секторально-галузевому розрізненні класових позицій латентно присутня територіально-поселенська, регіональна, гендерна, вікова диференціація¹. Наприклад, класові позиції в аграрному секторі (фермер, самозайнятий) вбирають у себе особливості культурного коду й історичного бекграунду сільського мешканця (територіально-поселенський критерій), а також регіональну локалізацію (сільськогосподарськими є західні та південні регіони України). Класові позиції в індустріальному секторі відсилають до регіональної ідентичності (Схід і Центр країни), територіальної (відносно закриті моногалузеві міста зі специфікою культури, побуту, способу життя) і одночасно до гендерно

¹ Питання зв'язку класової позиції й різноманітних демографічних характеристик детально обговорюється у працях П.Бурдьє [Bourdieu, 2001; 1984: р. 107, 382–383; Weininger, 2005: р. 107–113], М.Севіджа і колег [Savage, 2013, 2014], Дж.Голдторпа [Goldthorpe, 1983] і Е.О.Райта [Wright, 1997].

сегрегованих позицій — “чоловічих” за характером праці. Класові позиції у сервісному секторі, навпаки, є в гендерному плані переважно “жіночими”, а в територіальному і регіональному — нейтральними. Класові позиції в пост-індустріальному секторі властиві переважно жителям міст.

Диференціація за секторально-галузеву спеціалізацією діяльності

		1	2	3	4
		Первинний сектор	Вторинний сектор	Третинний сектор	Четвертинний сектор
Диференціація за рівнем кваліфікаційного ресурсу	Е Топ-кваліфіковані	E1	E2	E3	E4
	Ф Високо-кваліфіковані	F1	F2	F3	F4
	Г Середньо-кваліфіковані	G1	G2	G3	G4
	Н Низько-кваліфіковані	H1	H2	H3	H4

Рис. 6. Матриця диференціації класу найманих працівників

Емпірична операціоналізація класової схеми/матриці

Описані матриці можуть бути як теоретичним інструментом розрізнення класових позицій, так і емпіричним. Критерії, що диференціюють класові позиції в матрицях (статус зайнятості, масштаб підприємницької діяльності, її секторально-галузєва спеціалізація, рівень кваліфікації), легко піддаються емпіричній операціоналізації. Необхідні змінні містяться у вітчизняних і міжнародних соціологічних масивах — моніторингу та омнібусі Інституту соціології НАН України, Європейському соціальному дослідженні (European Social Survey — ESS), Міжнародній програмі соціальних досліджень (International Social Survey Programme — ISSP). Для емпіричного конструювання змінних матриць використано чотири змінні: статуси зайнятості (*emplrel*), кількість найманих працівників (*emplno*), галузеві категорії (*pacser*), заняттєві категорії (*iscoco*) (див. табл.)¹.

¹ У таблиці наведено приклад емпіричної операціоналізації матриць у міжнародному проекті ESS; на сайті автора статті (<http://simonchuk.kiev.ua/materialy/>) доступний опис змінних в інших проектах (зокрема, проекті ISSP і моніторингу Інституту соціології НАН України).

Таблиця

Зміни / запитання для синтаксису конструювання матриць (проект ESS)

Змінна	Назва у масиві	Запитання в анкеті	Групування для нових змінних
Статус зайнятості	emplrel	На Вашому основному місці роботи Ви... 1 – Найманій працівник 2 – Працюєте на себе (самозайнятість) 3 – Працюєте у власному сімейному бізнесі 8 – Важко відповісти	1 = наймані працівники 2-3 = власники
Кількість найманих працівників	emplno	Скільки у Вас працює/працювало найманих працівників, якщо такі є? НАПІШІТЬ КІЛЬКІСТЬ ПРАЦІВНИКІВ..... 88888 – важко відповісти	30+ = А великі роботодавці 10-29 = В середні роботодавці 2-9 = С дрібні роботодавці 0-1 = D самозайняті
Заняттєві категорії	isco00 або isco08	4-значний код коди відповідно до Класифікатора ISCO-88 (ESS-2002-2010) коди відповідно до Класифікатора ISCO-08 (ESS-2011-2012)	див. Додаток А (табл. А.1 і А.2)
Галузеві категорії	naser2 або naser11	Що виробляє фірма, у якій Ви працюєте? НАПІШІТЬ88888 – важко відповісти 2-значний код: naser11 – коди відповідно до Класифікатора NACE1.1 (ESS-2002-2010) naser2 – коди відповідно до Класифікатора NACE2 (ESS-2011-2012)	naser11 : 1-5 = 1 аграрний 10-45 = 2 індустріальний 50-64 = 3 сервісний 65-99 = 4 постіндустріальний naser2 : 1-3 = 1 аграрний 5-43 = 2 індустріальний 45-63 = 3 сервісний 64-99 = 4 постіндустріальний
		<i>Вид економічної діяльності</i>	
	naser11	naser2	
	1-5	1-3	Сільське господарство
	10-41	5-39	Промисловість
	45	41-43	Будівництво
	50-52	45-47	Оптова та роздрібна торгівля
	55	55-56	Готелі та ресторани
	60-64	49-53	Транспорт і зв'язок
	65-67	64-66	Фінансові послуги та страхування
	72	58-63	Видавнича діяльність, кіно- та відеовиробництво, телерадіомовлення, телекомунікація, комп'ютерне програмування, діяльність інформаційних служб
	70-71, 73-74	68-82	Операції з нерухомістю, юридичні та бухгалтерські послуги, науково-дослідна й експертна діяльність
	75	84	Державне управління
	80	85	Освіта
	85	86	Охорона здоров'я і соціальна допомога
	90-99	88-99	Надання колективних та особистих послуг, діяльність у сфері культури та спорту, діяльність громадських організацій тощо

Таким чином, запропонована автором емпірична класова схема доступна у трьох варіантах: Матриця власників, Матриця найманих працівників, Матриця класів. (Алгоритми операціоналізації їх подано в Додатку А на сайті автора статті <http://simonchuk.kiev.ua/posts/>.) Синтаксиси для конструювання трьох матриць написані Олександром Виноградовим (Національний університет “Києво-Могилянська академія”). Синтаксиси матриць, адаптовані для різних соціологічних масивів, можна знайти на сайті автора (<http://simonchuk.kiev.ua/materialy/>).

Варіанти матриці

Автор пропонує до використання в дослідницькій практиці три матриці (і відповідно три змінні). У найбільш розгорнутому вигляді матриця класів включає 32 позиції, матриці власників і найманих працівників — по 16 позицій. Очевидно, що з метою емпіричного дослідження класові позиції в матрицях можна агрегувати залежно від конкретних завдань дослідника¹ і можливостей використовуваної ним емпіричної бази. Так, репрезентативні національні масиви у 1800–2000 респондентів потребують агрегованої версії матриць; використання злитих масивів (ESS, ISSP, моніторингу) уможливує застосування матриць із повним набором класових позицій. У середині матриць позиції можна групувати за горизонтальними і вертикальними осями, крім того, комбінувати матриці власників і найманих працівників (див.: <http://simonchuk.kiev.ua/posts/>, Додаток Б).

Перспективи валідизації підходу (замість висновків)

Дебати класових аналітиків в останні два десятиліття, вочевиднивши основні проблеми картографування класів, окреслили можливі перспективи вдосконалення відповідної методології та методики і, крім того, показали важливість регіонального/локального соціально-економічного контексту проведених досліджень і репертуару дослідницьких цілей (що саме вивчають і яких результатів очікують). Усе назване мотивувало запропонувати альтернативний методичний інструмент для класового картографування², адекватність якого можна продемонструвати у два способи.

(1) Необхідна валідизація запропонованої схеми (матриць) аналітичного конструювання класових позицій. Сформулюємо низку гіпотез, що спрямують подальші емпіричні дослідження з перевірки валідності. (а) Передусім слід перевірити тезу про принципову відмінність як власників, так і най-

¹ Кожна матриця являє собою своєрідний конструктор, щоби дослідник, групуючи класові позиції, мав маневр для точнішого фокусування свого задуму.

² Цей аналітичний інструмент призначений для високодиференційованого картографування класової структури, а також для вивчення “класових ефектів” — того, чи збігаються (і якщо збігаються, то якою мірою) думки і практики індивідів із передбаченими на підставі їхньої структурної позиції.

маних працівників за секторально-галузевим критерієм. Наприклад, якщо у представників власників аграрного, індустріального, сервісного і пост-індустріального секторів будуть виявлені подібні життєві шанси і взаємні потоки мобільності, тоді їх варто розцінювати як різні страти/фракції одного класу і визнати адекватною диференціацію власників у схемах Райта і Голдторпа, що ігнорують секторальні відмінності. Якщо ж будуть зафіксовані відмінні профілі життєвих шансів і альтернативні потоки мобільності, тоді можна буде впевнено говорити про різні класи і правомірність авторського підходу. (б) Детальної емпіричної експертизи потребує питання гомогенності/гетерогенності класу власників за масштабом підприємницької діяльності. Зокрема, близькими чи далекими один від одного за своїми життєвими шансами є дрібні роботодавці й самозайняті (іншими словами — один клас вони утворюють чи різні)? До кого ближчими є середні роботодавці — до великих чи до дрібних роботодавців? Або ж вони однаково віддалені від тих і тих і є своєрідними у своїх характеристиках? Який критерій більше диференціює макроклас власників — масштаб чи сектор економічної діяльності? (в) Щодо класу найманих працівників важливо емпірично перевірити гіпотезу гомогенності/гетерогенності, наприклад, чи є топ- і високкокваліфіковані працівники (менеджери-адміністратори і професіонали) різними класами чи одним класом. Отже, схему можна вважати валідною, якщо між мікрокласами виявляться емпірично переконливі принципові відмінності в життєвих шансах і стилях життя.

(2) Релевантність пропонованої схеми планується продемонструвати завдяки методичному експерименту, ідея якого полягає в тому, щоб виявити переваги і вади пропонованої матриці класів порівняно з іншими використовуваними вітчизняними соціологами емпіричними класовими схемами і з'ясувати, яка з них найпереконливіше пояснює різноманітні "класові наслідки"¹. Якщо сила виявлених зв'язків між класом, ідентифікованим відповідно до нашої схеми з виокремленими на більш деталізованому рівні класовими категоріями, і різними змінними (такими, як класова ідентичність, матеріальний добробут, моделі проведення дозвілля, здоров'я, політичні орієнтації, електоральні вибори, членство в організаціях) виявиться вищою порівняно зі схемами із великоагрегованими класами, дійдемо висновку, що наш інструмент має кращу пояснювальну силу. Якщо значення сили зв'язку будуть нижчими або мало відрізнятимуться, слід констатувати невдачу і провал нашої спроби запропонувати вдаліший інструмент для визначення класових позицій.

Таким чином, наступний крок просування авторської схеми полягає в її валідації та перевірці сформульованих гіпотез на великомасштабних вітчизняних та інтернаціонально зіставних засадах. Як емпіричну базу з цією метою планується використовувати дані злитих масивів моніторингу Інституту соціології НАН України та міжнародних проектів ESS і ISSP.

¹ Приклади цієї стратегії тестування різних класових і стратифікаційних схем див.: [Weeden, 2005; Grusky, 2008].

Джерела

- Економічна активність населення України 2014 : стат. зб. — К., 2015. — 208 с.
- Заславская Т.И.* Социальная структура современного российского общества / Т.И. Заславская // *Общественные науки и современность*. — 1997. — № 2. — С. 5–23.
- Заславская Т.И.* Социетальная трансформация российского общества: деятельностно-структурная концепция / Заславская Т.И. — М. : Дело, 2002. — 567 с.
- Иноземцев В.* За пределами экономического общества / Иноземцев В. — М. : Academia—Наука, 1998. — 639 с.
- Ковалиско Н.В.* Стратифікаційні порядки суспільства: концептуальні уявлення та досвід вивчення / Ковалиско Н.В. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2008. — 240 с.
- Кон М.* Соціальна структура і особистість за умов радикальних соціальних змін: порівняльний аналіз Польщі й України / [М. Кон, В. Хмелько, В. Заборовський, К. Сломчинський та ін.] // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. — 1998. — № 1–2. — С. 120–137; № 3. — С. 56–74.
- Куценко О.* Классы в перспективе дилеммы “универсализм — индивидуализм” / О. Куценко // *Украинское общество в европейском пространстве* / под ред. Е. Головахи, С.Макеева. — К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2007. — С. 132–155.
- Куценко О.* Сохраняют ли значение классовые основания политического участия? / О. Куценко // *Социология: теория, методы, маркетинг*. — 2006. — № 3. — С. 92–115.
- Макеев С.* Классовые конфигурации и особенности социально-политических установок / С. Макеев, С. Стукало // *Украинское общество в европейском пространстве* / под ред. Е. Головахи, С. Макеева. — К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2007. — С. 105–131.
- Макеев С.* Стратифіковано-диференційована структура міського населення України / С. Макеев, А. Домаранська // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. — 2014. — № 4. — С. 42–65.
- Оксамитна С.* Класова належність чоловіків і жінок в українському суспільстві / С. Оксамитна, А. Черногорська // *Наукові записки НаУКМА*. — 2012. — Т. 135 : Соціологічні науки. — С. 8–13.
- Оксамитна С.* Соціальний клас як чинник диференціації життєвих шансів / С. Оксамитна, С. Бродська // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. — 2004. — № 4. — С. 24–42.
- Оксамитная С.Н.* Концепция классов Дж. Голдторпа: опыт применения в Украине / С.Н. Оксамитная // *Классовое общество. Теория и эмпирические реалии* / под ред. С. Макеева. — К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2003. — С. 82–115.
- Симончук Е.* Классовое сознание: опыт сравнительного эмпирического изучения / Е. Симончук // *Социология: теория, методы, маркетинг*. — 2010. — № 4. — С. 56–84.
- Симончук Е.* Классовые структуры в сравнительной перспективе / Е. Симончук // *Украинское общество в европейском пространстве* / под ред. Е. Головахи, С. Макеева. — К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2007. — С. 33–104.
- Симончук Е.* Классификатор профессий ISCO-88: история разработки, концептуальные основания, модель операционализации, применение в социологических исследованиях / Е. Симончук // *Социология: теория, методы, маркетинг*. — 2008. — № 3. — С. 24–41.
- Симончук Е.* Классовое действие: тенденции формирования социальных классов в Украине / Е. Симончук // *Социология: теория, методы, маркетинг*. — 2011. — № 4. — С. 50–96.
- Соціальні структури і особистість: дослідження Мелвіна Л. Кона і його співпрацівників / пер. з англ. за наук. ред. В.Є. Хмелька. — К. : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. — 559 с.
- Статистичний щорічник України за 2012 рік : стат. зб. — К., 2013. — 551 с.
- Шкаратан О.И.* Социально-экономическое неравенство и его воспроизводство в современной России / О.И. Шкаратан. — М. : ЗАО “ОЛМА Медиа Групп”, 2009. — 560 с.

Bourdieu P. Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste / P. Bourdieu / Trans. by R. Nice. — New York : Harvard University Press, 1984. — 640 p.

Bourdieu P. Masculine Domination / P. Bourdieu et al. / Transl. by R. Nice. — Stanford, CA: Stanford University Press, 2001. — 144 p.

Bradley H. Class descriptors or class relations? Thoughts towards a critique of Savage et al. / H. Bradley // *Sociology*. — 2014. — Vol. 48, № 3. — P. 429–436.

Erikson R. How to Ascertain the Socio-structural Position of the Individual in Society [Electronic resource] / R. Erikson, J.O. Jonsson. — 2000. — Ch. 2. — P. 12–81. — Access mode: <http://naticent02.uuhost.uk.uu.net>.

Erikson R. The Constant Flux: A Study of Class Mobility in Industrial Societies / R. Erikson, J.H. Goldthorpe. — Oxford : Clarendon Press, 1992. — 445 p.

Esping-Andersen G. Post-Industrial Class Structures: An Analytical Framework / G. Esping-Andersen // *Changing Classes: Stratification and Mobility in Post-Industrial Societies* / G. Esping-Andersen (ed.). — London : Sage Publications, 1993. — P. 7–31.

Esping-Andersen G. Social Foundations of Postindustrial Economies / Esping-Andersen G. — Oxford : University Press, 1999. — 207 p.

Goldthorpe J.H. Occupational Sociology, Yes: Class Analysis, No: A Comment on Grusky and Weeden's Research Agenda / J.H. Goldthorpe // *Acta Sociologica*. — 2002. — Vol. 45. — P. 211–217.

Goldthorpe J.H. On Sociology: Numbers, Narratives and the Integration of Research and Theory / Goldthorpe J.H. — Oxford : Oxford University Press, 2000. — 352 p.

Goldthorpe J.H. Social Mobility and Class Structure in Modern Britain / Goldthorpe J.H., Llewellyn C., Payne G. — 2nd ed. — Oxford : Clarendon Press, 1987. — 398 p.

Goldthorpe J.H. Women and Class Analysis: In Defense of the Conventional View / J.H. Goldthorpe // *Sociology*. — 1983. — № 17. — P. 465–488.

Grusky D.B. Can Class Analysis Be Salvaged? / D.B. Grusky, J.B. Sørensen // *American Journal of Sociology*. — 1998. — Vol. 103. — P. 1187–1234.

Grusky D.B. Decomposition Without Death: A Research Agenda for a New Class Analysis / D.B. Grusky, K.A. Weeden // *Acta Sociologica*. — 2001. — Vol. 44. — P. 203–218.

International Standard Classification of Occupations: ISCO-08. Vol. 1: Structure, Group Definitions and Correspondence Tables. — Geneva : ILO, 2012. — 433 p.

Meager N. Self-Employment in the United Kingdom During the 1980s and 1990s / N. Meager, P. Bates // *The Reemergence of Self-Employment. A Comparative Study of Self-Employment Dynamics and Social Inequality* / R. Arum, W. Muller (eds.). — Princeton : Princeton University Press, 2004. — P. 135–169.

Mills C. The great British class fiasco: A comment on Savage et al. / C. Mills // *Sociology*. — 2014. — Vol. 48, № 3. — P. 437–444.

Rose D. The European Socio-Economic Classification: A New Social Class Scheme for Comparative European Research / D. Rose, E. Harrison // *European Societies*. — 2007. — Vol. 9, № 3. — P. 459–490.

Savage M. A New Model of Social Class? Findings from the BBC's Great British Class Survey Experiment / [M. Savage, F. Devine, N. Cunningham, M. Taylor, Y. Li, J. Hjellbrekke, B. Le Roux, S. Friedman, A. Miles] // *Sociology*. — 2013. — Vol. 47, № 2. — P. 219–250.

Social Class in Europe: An Introduction to the European Socio-Economic Classification / D. Rose, E. Harrison (eds.). — L. : Routledge/ESA, 2010. — 352 p.

Sørensen A.B. The Structural Basis of Social Inequality / A.B. Sørensen // *American Journal of Sociology*. — 1996. — Vol. 101. — P. 1333–1365.

Sørensen A.B. Toward a Sounder Basis for Class Analysis / A.B. Sørensen // *American Journal of Sociology*. — 2000. — Vol. 105. — P. 1523–1558.

Sørensen A.B. The Structure of Career Mobility in Microscopic Perspective / A.B. Sørensen, D.B. Grusky // *Social Differentiation and Social Inequality* / [J.N. Baron, D.B. Grusky, D.J. Treiman (eds.)]. — Boulder : Westview Press, 1996. — P. 83–114.

Statistical Classification of Economic Activities in the European Community. NACE Rev. 2. — Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2008. — 369 с.

The Reemergence of Self-Employment. A Comparative Study of Self-Employment Dynamics and Social Inequality / R. Arum, W. Muller (eds.). — Princeton : Princeton University Press, 2004. — 480 p.

Therborn G. Class Perspectives: Shrink or Widen? / G. Therborn // *Acta Sociologica*. — 2002. — Vol. 45. — P. 221–225.

Warner W.L. Social Class in America / Warner W.L., Meeker M., Eells K. — Chicago : Science Research Associates, 1949. — 292 p.

Weeden K.A. The Case for a New Class Map / K.A. Weeden, D.B. Grusky // *American Journal of Sociology*. — 2005. — № 111. — P. 141–212.

Weininger E.B. Foundations of Pierre Bourdieu's class analysis / E.B. Weininger // *Approaches to Class Analysis* / E.O. Wright (ed.). — Cambridge: Cambridge University Press, 2005. — P. 82–118.

Wright E.O. Class Counts: Comparative Studies in Class Analysis / Wright E.O. — Cambridge : Cambridge University Press, 1997. — 616 p.

Wright E.O. Classes / Wright E.O. — L. : Verso, 1985. — 340 p.

Wright E.O. Conclusion: If “class” is the answer, what is the question? / E.O. Wright // *Approaches to Class Analysis* / E.O. Wright (ed.). — Cambridge: Cambridge University Press, 2005. — P. 180–192.

Wright E.O. The Comparative Project on Class Structure and Class Consciousness: An Overview / E.O. Wright // *Acta Sociologica*. — 1989. — № 32. — P. 3–32.